

PRVNÍ SVĚTOVÁ VÁLKA V ČESKÉ LITERATUŘE

JIŘÍ PECHAR

Obraz první světové války v české literatuře lze samozřejmě rozlišit už podle toho, z které strany fronty byly čerpány zkušenosti odrážející se v románové tvorbě. Je tu tedy především literatura, která odráží zážitky těch, kdo bojovali v českých legiích: románové cykly Medkovy a Koptovy. K těm zaujímá Šalda ve II. svazku svého Zapisníku stanovisko jednoznačně negativní. Když tu uvažuje nad dvěma německými válečnými romány, konstatuje, že i když jsme měli „statisíce svých lidí na frontě“, nevyšel z nich nikdo, kdo by byl s to napsat román založený tak jako tyto knihy na přesné „reprodukcí vidění“. Máme sice „romány válečné“, píše, „ale, žel, jsou to romány legionářské. Ideologie nejružnějšího druhu, deklamace, úvahy, rozumování vkládají se v nich mezi zrak a slovo reprodukcí zrakový zážitek; a týčí se v nich proto mezi čtenářem a autorem různé papírové zdi imposantní mnohdy nudy, vznešenosti, ušlechtilosti a tloušťky.“¹

Kladně naproti tomu zhodnotil Šalda *Prameny* Jaroslava Kratochvíla, když v roce 1934 vyšel jejich první a druhý díl: byl to pro něho nejen „nejlepší legionářský román současný“, ale dokonce i „jeden z nejlepších českých románů vůbec“. Toto dílo, které vznikalo v letech 1924–1933, zůstalo ovšem nedokončené, jeho třetí díl zůstal jen torzem. V tomto neúplném stavu popisuje především zkušenosti českých vojáků v ruském zajetí, a to na pozadí krizové situace ruské společnosti, uprostřed níž se ocitli a v níž dochází k budování českého vojska, do kterého se někteří ze zajatců hlásí.

Byly napsány přirozeně i knihy líčící životy těch, kdo v rakouské armádě zůstali po celou válku. Tak je tomu například v románech Karla Poláčka nebo v povídkách, které psal v letech 1917–1920 pro Lidové noviny Jaromír John a které posléze vydal v roce 1920 souborně pod titulem *Večery na slamníku*. John, který prožíval válku na balkánské frontě ve vozatajském oddílu, jehož příslušníci byli odvedenci nejružnějších národností, a který poznal i prostředí vojenských nemocnic, v závěrečném textu své knihy shrnuje to, co vyplynulo z válečné zkušenosti: ta je mu především potvrzením toho, „že nelze jinak změřiti hlubin lidství, že nelze jinak prožiti utrpení a hoře jeho, než pochopiti nejprve nahotu člověka, lidí mnoha nahých, nositelů lásky, žalu a nenávisti“. Bylo právě třeba zamýšlet se nad jejich zuboženými těly a „být sám mezi nimi tělesný, neoblečen, nahý, nemíti nic z hodnotní a umělých důstojenství“, „ztratiti vzdělané já, vylíti kalíšek své drobnosti v moře těl, zapomenouti sebe, žítí jejich smíchem, nářky, sténáním, prokletím...“ A je přesvědčen, že česká půda bude po válce patřit právě těm,

u nichž „není příkazu osobnosti a uctivého kultu jejího – jen nepřetržitý tok života, v němž jsou plně, zdravě ponořeni“.²

Už když Šalda ve II. svazku Zápisníku prohlašoval, že „problém války v českém románu je nezmožen“, protože nikdo „nedovedl s ní, holou a čistou, konfrontovati svůj zrak, čistý a čirý“, zmiňuje přece jen dvě výjimky, dva „šťastné a významné náběhy k románu válečnému“, které jsou ovšem, jak konstatuje, „mimo oficiální literaturu“: jde o Haškova *Dobrého vojáka Švejka* a o Vančurova *Pole orná a válečná*.³ Právě na tyto dva romány bych nyní chtěl soustředit pozornost.

Pokud jde o Vančurův román, který vychází sedm let po válce, v roce 1925, kdy jeho autor je asi čtyřiatřicetiletý, těžko by se hledal v naší literatuře podobně provokativní protiválečný pamflet. Pamfletická tendence míří tu i na kult válečných obětí, jak se projevuje v uctívání neznámého vojína. Neznámým vojínem, jehož ostatky jsou tu pohřbívány s vojenskou slávou, je tu totiž venkovský idiot, který krátce předtím, než se ocitl jako vozka v armádě, spáchal naprosto nesmyslnou vraždu, a pocity, které ho k této vraždě vedly, jako by zároveň napodobily pocity těch, kdo válku rozpoutali: „Vrah zvedl se o délku těla, právě jako kdyby doposud byl zvířetem, jež nechodívá zpřímá,“ čteme tu ve chvíli, kdy nástrojem vraždy má být sekera, kterou pak ve skutečnosti vystřídá provaz, jímž idiot oběsí starého a nemocného zemědělského dělníka. „Stál a hrozná sláva a hrozná velikost vznesla jeho ruku do výše. Byl předchůdcem vojska, mohl vzít vše, čeho se mu zachce, mohl udeřit a zbit ty, kteří neodpovídali, když se tázal.“⁴ A když se pak ocitá jako vozka v kompanii, která sice není „bitevní jednotkou podle jména“, ale dostane se nicméně posláze i na bojiště, právě jeho slaboduchost působí, že se může ztotožnit s falešnou slávou války: „Byl příliš hloupý chlap, aby mohl nemilovat to, co je skvělé, co září barvami, to, co hřímá a zní. Jak mohl znáti pravdu? Byl vrahem a přestával jím býti, neboť žháří a kati celí v krvi vymohli vraždění slávu. Válka jej vyvedla z chléva. Byl učiněn mužem skrze ni. Jakkoliv válečné hrůzy byly děsné, František mohl je ještě zveličovat, aniž pocítil ošklivost nebo strach. Byl by vedl válku až do vyhlazení všeho živého.“⁵

Protože ztratil pouzdro s identifikačním lístkem a místo podpisu dokáže v pražské vojenské nemocnici udělat jen křížky, je pak jeho mrtvola jako mrtvola bezejmenného vojáka pohřbívána se vši pompou: „Šest vojáků různých zbraní kráčelo před ním a chvostiště generálů s místodržiteli se vleklo za rakví. Vyzvedli bezejmenného nad všechna jména a nad vše hlavy, jak se sluší ve válkách, vyzvedli blázna.“⁶ A závěrečná věta knihy evokuje budoucnost, v níž se neznámý voják dočká zapomenutí své památky: „Jeho tvář tigrovaná červy a plačící rána hledí vzhůru, čekajíc, kdy bude rozmetáno slavné návrší nad jeho hrobem.“⁷

Jestliže zmoudření spočívá v tom, že zástupy procitnou z onoho „blbnutí vojáků“ odolávajícího „hrůzám lépe než slovu“,⁸ najdeme nicméně i zde zmínku o těch českých vojácích, kteří se nakonec dobrovolně ocitli na druhé straně fronty. Ta se objevuje nejprve v rozhovoru vojáků, z nichž jeden poznamenává, že v ruském zajetí je padesát tisíc Čechů, a jiný prohlašuje: „Vybereme si svoji válku, možná, že budeme střílet z druhé strany, ale v této půlnoční hanebnosti nechci přijít o kejhák.“⁹ A mezi těmi, kdo přihlížejí slavnostnímu pohřbu „neznámého vojína“, je i jeden z těch, „jenž slyšel o českém vojsku“ a „nemohl si přátí než býti uprostřed něho.“¹⁰

V knize Vančurově se objeví dokonce i jméno hrdiny románu Haškova, když je popisován útek rakouských armád po prohrané bitvě a hovoří se o vozích s náboji, které se hrnou k nádraží „zbaveny svého nákladu a řízeny jakýmsi dobrým Švejkem“.¹¹ Právě tato „dobrota“ jako rys

románového Švejka je ovšem dost problematická a Sylva Richterová ve své stati o Haškově románu právem kritizuje klišé „Švejka jako lidového hrdiny, dobráckého leč přesvědčeného antimilitaristy, který sice žádné oduševnělé cíle nemá, zato jadrností svého přizemního postoje objektivně chod armády ba i chod války narušuje“.¹² Právě toto klišé, které dovoľovalo vidět v této postavě jakýsi český lidový typ, který může být ve své obecnosti označován dokonce jménem Haškova postavy psaným s malým počátečním písmenem, určovalo v podstatě i postoje těch, kdo k tomuto románu zaujali odmítavé stanovisko, k nimž patřil posléze i Václav Černý. Viděli v něm především jakousi glorifikaci těch, jimž jde v každé situaci jen o to, aby zachránili vlastní kůži. A je s podivem, do jaké míry zůstávaly často nepovšimnuty ty prvky románového děje, které takové pojetí jeho hrdiny vylučují. Poznamenejme v této souvislosti, že s kladným hodnocením Haškova románu se nicméně setkáme i tam, kde nelze předpokládat sebemenší sympatii s komunistickým dobrodružstvím autorovým. Tak i Karel Čapek v anketě D 36 prohlašuje, že humor, který měl Hašek, je „jistě základní vidění světa“, a že ho byl schopen právě jako „člověk, který viděl svět“, zatímco „mnoho jiných o něm jen píše“.

Už počáteční scéna, kdy se Švejk nechává dovést na invalidním vozíku k odvodu, může být sotva interpretována jako mazaný trik, který má sloužit ochraně vlastního já, a její důsledky dokonce jen díky náhodě nevedou k oběšení groteskního hrdiny. Když si polní kurát, jemuž se Švejk zalíbil komedií, kterou sehrál při jeho kázání, vyžádá, aby mu byl přidělen za burše, auditor, na něhož se obrací, nemůže příslušné spisy najít. A poznámka v závorkách zdá se nasvědčovat tomu, že právě jen díky úřednímu nepořádku Švejk unikl popravě: „Spisy o Švejkovi byly nalezeny v archívu vojenského soudu teprve až po převratu s touto relací: ‚Hodlál odhodit pokryteckou masku a vystoupit veřejně proti osobě našeho panovníka a našemu státu.‘ Spisy byly zastrčeny do spisů týkajících se jakéhosi Josefa Koudely. Na obálce byl křížek a pod ním: ‚Vyřízeno‘ a datum.“¹³ Podobně i epizoda, v níž Švejk obleče z pouhé hravosti uniformu uprchlého ruského zajatce, a když je zatčen, ocitá se mezi zajatými ruskými vojáky, skončí bezmála jeho popravou, ale právě jen proto, že se chce vrátit ke své jednotce: zdá se dost pravděpodobné, že by riziku případné smrti na frontě unikl, kdyby prostě mezi zajatci zůstal. Konečně už to, že se spolu s nadporučíkem Lukášem dostal na frontu, bylo samo už důsledkem jeho bizarní krádeže plukovníkova psa.

Jestliže tedy chápání Haškova hrdiny jako příkladu lidové mazanosti, díky níž může sebezáchovný instinkt vyvrát nad vojenskou mašinérií, je zjevně v rozporu s některými prvky románového děje, je na druhé straně třeba konstatovat, že postava Švejka dostávala u Haška – přihlédneme-li také k tomu, jak se objevila už v jeho povídkové tvorbě – rysy vědomé parodie teprve v průběhu psaní tohoto románu, kde se Švejkova „blbost“ jednoznačně odhaluje jako blbost pouze předstíraná. Už na konci jeho prvního dílu čteme tak rozhovor Švejka s ordonancí z kasáren, který má jednoznačně „velezrádný“ charakter: „Císař pán musí být z toho blbej,“ prohlásil Švejk, „von nikdy nebyl chytřej, ale tahle vojna ho jistě dorazí.“¹⁴ A o Rakousku soudí, že „taková blbá monarchie nemá ani na světě být“, načež druhý voják prohlásí dokonce: „Jak přijdu na frontu, tak se jim zdejchnu.“¹⁴ Označení blbost je ostatně v jeho řeči častěji užito právě v souvislosti s militaristickým blábolem: tak když po promluvě vrchního polního kuráta, který pro ni čerpal materiál „z vojenských kalendářů“, Švejk říká: „Já mám moc rád, když tak lidi blbnou na kvadrát.“¹⁵ Tahaný mariáš nyní prohlašuje za „vážnější věc než celá vojna a než to vaše zatracený dobrodružství na srbský hranici.“¹⁶ K simulaci blbosti je nyní dokonce s to i radit: „nejlepší uděláš,“ říká jednoročnímu dobrovolníkovi, „když se budeš

teď vydávat za blba.¹⁷ Jde přitom o téhož jednoročního dobrovolníka, který se Švejkem seděl už v budějovickém arestě, kde prohlašoval, že „všechno v armádě smrdí hnilobou“ a že „neexistují hrdinové, ale jatečný dobytek a řezníci v jenerálních štábech“, a předpovídal, že „nakonec se jim to všechno vzbouří, a to bude pěkná mela“.¹⁸

Jestliže Sylvie Richterová vidí „psychologickou nekoherentnost“ Švejkovy postavy v tom, že „je prost veškerého pudu sebezáchovy, což je přece nejhlubší instinkt jakékoliv živé jednotky vůbec“,¹⁹ postihuje sice správně, že Švejkovo chování nelze v souladu s běžným stereotypem chápat jako mazané zachraňování vlastní kůže, ale domnívám se, že univerzálnost onoho „nejhlubšího instinktu každé živé bytosti“ přeceňuje. Švejka charakterizuje právě bytostná potřeba parodovat všechno to, co mu předem upírá jakoukoli lidskou důstojnost (a co zřejmě nevyplyvá jen z války, ale muselo by mít hluboké kořeny i v celém jeho minulém životě). Přitom se ovšem tato parodie uplatňuje i tam, kde nemá žádné svědky, a je tedy jen jakousi soukromou a ničím nezdůvodněnou hrou – jako právě v případě, kdy se obleče do uniformy ruského zajatce.

A jestliže je Švejk s to vystavovat se i krajnímu nebezpečí, jen aby mohl rozvíjet svoji parodickou hru, dokáže být stejně bezohledný i k druhým, jak o tom svědčí scéna, v níž zatáhne vojáky, kteří ho eskortují, do putyky, a když je pak opilý sám hlídá, odmítá všechny jejich prosby, aby je pustil: „Jdi vode mě,“ odpověděl Švejk, „já vás musím hlídat. Teď se neznáme.“²⁰ Tady právě narážíme na onu problematickou dobromyslnost jako druhou složku konvenční představy o této Haškově postavě. Potřeba parodie, prosazující se i proti všem sebezáchovným sklonům, je tu ve skutečnosti spjata i s určitou bezohledností vůči sebezáchovnému puzení druhých.

V souvislosti s oběma těmito rysy klade se ovšem otázka, do jaké míry je má Haškova postava společné i se svým tvůrcem. Vztahu postavy a autora knihy se týká i Šaldova zmínka v stati, která byla napsána po přečtení Longenovy knihy o Jaroslavu Haškovi – která ovšem nemá čistě dokumentární povahu, nýbrž je spíše beletristickým zpracováním jak toho, čeho byl Longen u Haška sám svědkem, tak i toho, co poznal z vyprávění druhých. O autorovi *Osudů dobrého vojáka Švejka* píše tak Šalda v prvním ročníku svého Zapisníku, že je to duše „zasažená až v kořeni temnou nenávistí a zlobou k životu, které působí rozkoš mučiti jiné. Ale kdo může říci, že netrpí sám také? Kdo může říci, že jím nezmítá touha po životě lepším a že právě jeho nedostupnost ho nerozběšňuje a neuvádí v zoufalství?“²¹ A je přesvědčen, že „vedle temného, opravdu pekelnického života, který Hašek vedl, je ‚voják Švejk‘ cosi jako dobromyslná idyla, cosi jako lyrické intermezzo šťastného sebezapomenutí“.²²

POZNÁMKY

1 Šaldův zápisník II, 1929–1930, s. 79.

2 Jaromír John: *Večery na slamníku*. 11. vyd., Státní nakladatelství krásné literatury a umění 1962, s. 325–326.

3 Šaldův zápisník II, 1929–1930, s. 163, 164.

4 Vladislav Vančura: *Pole orná a válečná*. 5. vyd., Družstevní práce-Melantich-Svoboda 1947, s. 81.

5 Vl. Vančura, c. d., s. 191.

6 Vl. Vančura, c. d., s. 225.

7 Vl. Vančura, c. d., s. 229.

8 Vl. Vančura, c. d., s. 140.

- 9 Vl. Vančura, c. d., s. 190.
- 10 Vl. Vančura, c. d., s. 227.
- 11 Vl. Vančura, c. d., s. 152.
- 12 Sylva Richterová: „Jasnovidný génius a jeho slepý prorok – Haškův Dobrý voják Švejk“. In S. Richterová: *Slova a ticho*. Edition Arkýř, Karel Jadrný Verlag, München, 1986, s. 127.
- 13 J. Hašek: *Osudy dobrého vojáka Švejka*. Naše vojsko 1981, s. 83.
- 14 J. Hašek, c. d., s. 174–175.
- 15 J. Hašek, c. d., s. 364.
- 16 J. Hašek, c. d., s. 370.
- 17 J. Hašek, c. d., s. 314.
- 18 J. Hašek, c. d., s. 247.
- 19 S. Richterová, c. d., s. 128.
- 20 J. Hašek, c. d., s. 94.
- 21 *Šaldův zápisník* II, 1928–1929, s. 75.
- 22 Tamtéž, s. 76.

Resumé

Jiří Pechar: La première guerre mondiale dans la littérature tchèque

L'image de la première guerre mondiale dans la littérature tchèque prend une forme différente chez les auteurs qui combattèrent dans les légions formées pour lutter contre la monarchie des Habsbourgs, et chez ceux qui ont dû passer cette guerre dans l'armée autrichienne. Quant aux premiers, le critique tchèque Šalda reproche à leurs romans la déclamation idéologique qui s'interpose entre la vue et la parole. Il y a quand-même une exception: le roman *Les sources* de J. Kratochvíl, dans lequel il voit, au moment de sa parution, l'un des meilleurs romans tchèques. Deux autres romans sont encore appréciés par Šalda: *Les champs de labour et de guerre* de Vl. Vančura et *Le bon soldat Chveik* de Jaroslav Hašek. Le premier des deux est un pamphlet virulent: celui qu'on y enterre avec pompe comme «soldat inconnu», est un pauvre idiot, auteur déjà avant sa participation à la tuerie généralisée, d'un meurtre absurde. Quant au roman de J. Hašek, il est mal compris si l'on voit dans le comportement de son héros un truc rusé qui lui permet, par la simulation de l'imbécilité, de sauver sa peau au milieu du désastre général: certains épisodes montrent clairement que poussé par un besoin irrésistible de parodier le système où la dignité humaine perd tout son sens, il est prêt plutôt à s'exposer même aux dangers les plus graves.

